Date: 23/01/2026

'Shikshan Prasarak Sanstha's

Padmabhushan Vasantraodada Patil Mahavidyalaya, KavatheMahankal

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

Report of the Activity

Title	Competition of Research Paper
Day & Date	Wednesday, 21/01/2026
Organizer	Department of Political Science
Funding	-
Participate Students	22
Background	• The research paper competition for postgraduate students was organized to strengthen advanced academic inquiry and promote a research-oriented approach in higher education. • It aimed to provide a platform for PG students to present in-depth studies on contemporary and discipline-specific issues, reflecting their analytical and methodological skills. • The activity encouraged scholarly engagement by integrating theoretical knowledge with empirical research and critical evaluation.
Objective	• To enhance advanced research skills among PG students, including problem formulation, literature review, and application of appropriate research methodologies. • To develop critical thinking, academic writing, and presentation skills required for higher studies and professional research. • To motivate students to produce original, quality research work that can contribute to academic discourse and policy-making.
Conclusion	• The competition successfully promoted a research culture among PG students and encouraged them to engage in meaningful academic exploration. • Participants demonstrated a high level of analytical ability, originality, and depth in their research work. • Such initiatives are essential for preparing students for future academic pursuits, including doctoral research and professional careers, and should be conducted regularly.

Mr.S.N.Phakade
Department of Political Science

Dr.G.D.Kore
Principal

Acting Principal
Padmabhushan Vasantraodada Patil
Mahavidyalaya, Kavathemahankal Dist-Sangli.

Scanned with OKEN Scanner

* Research Paper *

Shikshan Prasarak Sanstha's

Padmabhushan Vasantraodada Patil Mahavidyalaya, Kavathe Mahankal

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

*** Students Attendance Sheet ***

Sr.No.	Student Name	Class	Sign
1.	Dudhal mahesh Shivaji	M.A-I	~~M.A.~~ [illegible]
2.	Sargar Kajal Tukaram	M.A.I	KST
3.	Yamgar Pooja Tatoba	MA-I	[illegible]
4.	Patil Sonali Rajendra	MA-I	[illegible]
5.	Yogita Dilip Athawale	MA-I	Y.D.[illegible]
6.	Sanjana Anil Shinde	M.A.I	S.A.Shinde
7	Swaliya shahabuddin Mulani	M.A.I	S.S.Mulani
8	Sutar Sandip Sunil	M.A.I	[illegible]
9.	Sutar Sanika Ramchandra	M.A.I	Sutar
10.	Aiwale Bhagyashri mahadev	M.A.I	[illegible]
11)	Jadhav Avadhut Shahaji	M.A.I	[illegible]
12)	Bhandare Swati Akaram	MA-I	Bhandare.
13)	Siddhant Bhanudas.	MA-I	S.B.Karpe
14)	Waghamare Tushar Ajit	MAI	[illegible]
15)	Adate Dipika Digambar	M.A.I	Adate.
16)	Prajakta Chandrakant Sutar	M.A.I	[illegible]
17	Pratiksha Dilip Patkure	M.A.I	[illegible]
18	Vansha Sopan Kate	MA-I	[illegible]
19	Snehal Namdev Bhusnar	MA-I	[illegible]
20	Shakila Mahamad Tamboli	MA I	[illegible]
21	~~[illegible]~~ श्वेता ~~[illegible]~~ किरण ~~[illegible]~~ गायकवाड	M.A.I	Shwet[illegible]
22	Sakshi Suresh Jadhav	M.A.I	[illegible]

Mr.S.N.Phakade
Department of Political

Prof.(Dr.)M.K.Patil
Principal

Shikshan Prasarak Sanstha's

Padmabhushan Vasantraodada Patil Mahavidyalaya, Kavathe Mahankal

Department of Political Science

CERTIFICATE

This is to certify that

Adate dipika Digmbar

has successfully participated in the **'Research Article Competition'** organized by Department of Political Science on **21/01/ 2026.**

MR. S. N. PHAKADE
Co-ordinator

DR. G. D. KORE
Principal

Acting Principal
Padmabhushan Vasantraodada Patil
Mahavidyalaya,K.Mahankal.Dist-Sangli.

शिक्षण प्रसारक संस्थेचे,

पद्मभूषण वसंतरावदाद पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ

शीर्षक

सद्यकालीन निवडणुकांसमोरील नवउदारमतवादाचे आव्हान

विद्यार्थ्यांचे नाव:- साक्षी सुरेश जाधव

शोधनिबंधाचे शीर्षक

सद्यकालीन निवडणुकांसमोरील नवउदारमतवादाचे आव्हान.

घोषवारा/ सारांश

नवउदारमतवाद ही आर्थिक-राजकीय विचारसरणी मुक्त बाजारव्यवस्था खासगीकरण मुक्त बाजारव्यवस्था जागतिकीकरण आणि राज्याच्या भूमिकेवर मर्यादा यांवर भर देते. सद्यकालीन निवडणुकांमध्ये या विचारसरणीचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. भांडवलशाही शक्ती, कॉर्पोरेट निधी माध्यमांचा प्रभाव आणि धोरणनिर्मितीतील आर्थिक हितसंबंध यामुळे लोकशाही मूल्ये, सामाजिक न्याय व सर्वसमावेशक प्रतिनिधित्व यांना आव्हान निर्माण झाले आहे. परिणामी निवडणूक लोकांच्या प्रश्नांपेक्षा बाजारकेंद्री हितसंबंधांकडे झुकताना दिसतात.

बीज शब्द:

प्रस्तावना:

लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक हा जनतेचा सार्वभौमत्व व्यक्त करण्याचा प्रमुख मार्ग आहे. मात्र गेल्या काही दशकांत जागतिक स्तरावर नवउदारमतवादी धोरणांचा प्रभाव वाढला आहे. भारतासह अनेक देशांत आर्थिक सुधारणा उदारीकरण आणि खाजगीकरणामुळे राजकारण व अर्थकारण यांचे नाते अधिक दृढ आहे.

कॉर्पोरेट प्रभाव आणि निवडणूक निधी.

नवउदारमतवादामुळे कॉर्पोरेट क्षेत्राचे राजकारणातील महत्त्व वाढले आहे.

निवडणूक खर्च प्रचंड वाढल्याने मोठ्या भांडवलदारांचे वर्चस्व वाढते.

सामान्य उमेदवार आणि लहान पक्षांना स्पर्धेत टिकणे कठीण जाते.

धोरणांवर आर्थिक हितसंबंधाचे वर्चस्व.

निवडणुकांतील मुद्दे सामाजिक कल्याणाऐवजी आर्थिक विकास, गुंतवणूक व बाजारपूरक धोरणाभोवती फिरतात.

शेतकरी, कामगार, दुर्बल घटकाने प्रश्न दुय्यम ठरवतात. खासगी व कॉर्पोरेट-नियंत्रित माध्यमे प्रचारात निर्णायक भूमिका बजावतात.

जातिरत्नप्रधान राजकारणामुळे विचारसरणीपेक्षा प्रतिमा-निर्मितीचा प्राधान्य मिळते.

विषय विवेचन :

प्रामुख्याने आर्थिक असमानता वाढवणे राजकीय प्रक्रियेवर कॉर्पोरेट हितसंबंधाचे वर्चस्व निर्माण करणे आणि लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता कमी करणे या स्वरूपाचे आहे.

* आर्थिक धोरणांवर प्रभाव : नवउदारमतवाद बाजारपेठेच्या कार्यक्षमतेला सामाजिक कल्याणापेक्षा जास्त प्राधान्य देतो. यामुळे निवडणुकीदरम्यान राजकीय पक्ष अनेकदा बाजाराभिमुख धोरण (उदा. खाजगीकरण सरकारी खर्चात कपात) स्वीकारण्यास भाग पडतात त्यामुळे कल्याणकारी योजनांवर मर्यादा येतात.

* आर्थिक असमानता :- नवउदारवादी सुधारणांमुळे अनेकदा आर्थिक विषमता वाढते, ज्यामुळे मतदारांमध्ये असंतोष आणि नैराश्य निर्माण होतात. यामुळे मतदारांमध्ये असंतोष आणि नैराश्य निर्माण होते. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवरचा विश्वास कमी होऊ शकतो आणि मतदार अशा उमेदवाराकडे वळू शकतात जे त्या समस्यावर तातडीने उपाय देतात, कधी कधी लोकशाही मुल्यांना धोका पोहोचवूनही.

* कॉर्पोरेट वर्चस्व आणि निधी :- नवउदारमतवादी व्यवस्थेत मोठे कॉर्पोरेशन आणि श्रीमंत व्यक्ती निवडणूक प्रक्रियेवर आणि सार्वजनिक धोरणावर प्रभाव टाकण्यासाठी मोठा निधी वापरू शकतो. यामुळे सामान्य नागरिकांच्या हितापेक्षा उच्चभ्रू आणि व्यवसायिक हितसंबंधाना अधिक महत्व दिले जाते ज्यामुळे प्रतिनिधी लोकशाहीची मुळ संकल्पना धोक्यात येते.

* लोकशाही संस्थाची झीज :- नवउदारवादामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य अनुकूल कायदे आणि धोरणे राबवण्यासाठी निवडणूक प्रणाली किंवा न्यायपालिका) कमकुवत होतात आणि सत्ता कार्यकारी मंडळाकडे किंवा नोकरशाहीकडे केंद्रित होते.

* मुल्य - आधारित राजकारणाऐवजी भावना - आधारित राजकारण आर्थिक आणि सांस्कृतिक चिंतामुळे, मतदार अनेकदा त्यांच्या समस्यावर उपाय शोधण्यासाठी भावनिक किंवा लोकवादी नेत्यांकडे आकर्षित होतात यामुळे निवडणूक प्रक्रियला आधारित emotion based होते.

न्यायालयाने आयोगाला गुन्हेगारीविरुद्ध निर्णायक कारवाई करण्याचे आदेश दिल्यानंतर निवडणूक आयोगाला आता आपल्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे. तसेच सर्वोच्च न्यायालयात केलेल्या प्रतिपादनामुळे मतदान पॅनलचा दर्जा पालकत्वाची गरज असलेल्या अल्पवयीन मुलासारखा कमी होतो. 2004 मध्ये निवडणूक आयुक्तांना नियुक्त करण्याचा प्रस्ताव सादर करण्यात आला होता तेव्हा, निवडणूक आयोगाने जे कायदेशीररित्या मुख्य निवडणूक आयुक्तांना आदेशानुसार काम करत असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या कार्यकाळातील तुलनेने कमकुवतपणा उपस्थित केला होता. तथापि, त्यावर कोणतेही करवाई करणात आली आहे.

निवडणूक आयोगाच्या मर्यादा: जेव्हा निवडणूक आयोग राजकीय पक्षांना, विशेषत सत्ताधारी पक्षांना, रोखून ठेवू शकत नाही तेव्हा त्याची प्रतिष्ठा धोक्यात येते. कारण १९५१ च्या लोकप्रतिनिधीत्व कायद्याच्या कलम २९ अ अंतर्गत नोंदणी अधिकारी असून ही त्यांना गंभीर उल्लंघनासाठी देखील त्यांची नोंदणी रद्द करण्याचा अधिकार नाही.

निवडणूक आयोगाला राजकीय पक्षांची नोंदणी रद्द करण्याचा अधिकार, तसेच इतर लोक सुधारणांची मागणी करत आहे.

हि सुधारणा प्रथम 1998 मध्ये ईसीआयने सुचवली होती आणि अनेक वेळा पुनरावृत्ती करण्यात आली. प्रचार माध्यमांच्या विविधतेला ओळखणे हे ईसीआयच्या सर्रासपणे होणाऱ्या उल्लंघनाला तोंड देण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल आहे.

निष्कर्ष:

वेळोवेळी सरकारे निवडणूक आयोगाच्या संवैधानिक कार्यालयावर प्रभाव पाडण्याच्या प्रयत्न करतील म्हणून विद्यमान स्थिती जास्त काळ टिकू शकत नाही. निवडणूक आयोगाच्या स्वातंत्र्यावर केवळ भाषणबाजी करण्याशिवाय संवैधानिक संस्थेला संरक्षणासाठी काही मोठे बदल घडवून आणण्याची वेळ आली नाही.
निवडणूक आयोगाच्या स्वातंत्र्यावर केवळ भाषणबाजी करण्याशिवाय संवैधानिक संस्थेला संरक्षणासाठी काही मोठे बदल घडवून आणण्याची वेळ आली आहे.
याव्यतिरिक्त, आयोगाला आपला दृष्टिकोन पुन्हा नव्याने आणावा लागेल जेणेकरून लोकशाहीचा पाया कमकुवत होणार नाही.

उपायोजना:

कामगार संघटना आणि सरकार दोघांना प्रोत्साहन संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखण्यासाठी कामगार सरकारी संस्थांना worker cooperative प्रोत्साहन देणे आणि कामगारांच्या सामूहिक बार्गेनिंग अधिकारांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.
जनजागृती आणि नागरी चळवळी: लोकशाही समोरील नवउदारमतवादी धोक्याची जाणीव नागरिकांना करून देणे आणि नागरी समाज चळवळींच्या माध्यमातून धोरणांवर अंकुश ठेवणे हा एक दीर्घकालीन उपाय आहे.

संदर्भसूची:

* डेव्हिड हार्वे A Brief History of Neoliberalism (Oxford University Press 2005 नवउदारमतवादाच्या इतिहास आणि लोकशाहीवर होणाऱ्या परिणामांच्या अभ्यासाठी महत्व आहे.
* जोसेफ स्टिग्लिट्झ (Globalization and Its Discontents (WW Norton & company 2002) जागतिकीकरण आणि नवउदार धोरणामुळे लोकशाही संस्थामधील घटत्या विश्वासाचे विश्लेषण केले आहे.
* अतुल कोहली (State-Directed Development) Cambrideg University press, 2004 राज्याची भूमिका आणि नवउदार आर्थिक सुधारणामधील संघर्ष स्पष्ट करण्यासाठी हे उपयुक्त होते.

लोकप्रियतवाद नवउदारवादाच्या अपयशीमुळे अनेक देशात उजव्या विचारसरणीच्या लोकप्रियतावादी नेत्यांचा उदय झाला आहे.

शिक्षण प्रसारक संस्थेचे,
पद्मभूषण वसंतरावदाद पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ

शीर्षक

" भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा प्रवास "

विद्यार्थ्याचे नाव: काटे वर्षा सोपान

शोधनिबंधाचे शीर्षक

" भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा प्रवास "

घोषवारा/ सारांश

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना ऐतिहासिक, सामाजिक व राजकीय प्रक्रियांतून विकसित झाली आहे. प्राचीन भारतातील सहअस्तित्वाची परंपरा या विचाराची पायाभरणी करते.

ब्रिटिश कालखंडात धार्मिक ओळखींचे राजकारण तीव्र झाले. स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी धर्मनिरपेक्षतेला महत्त्व मिळाले. भारतीय संविधानाने सर्व धर्मांना समान मान्यता दिली.

मूलभूत हक्कांमुळे धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली. नेहरूंच्या विचारांनी व्यवहार्य धर्मनिरपेक्षतेची दिशा मिळाली. भारतीय लोकशाही टिकण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचा प्रवास महत्त्वाचा ठरतो.

बीज शब्द:

'दहा'

प्रस्तावना:

धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक लोकशाही राज्याची एक मूलभूत संकल्पना आहे. भारतासारख्या बहुधार्मिक व बहुसांस्कृतिक देशात तिचे महत्त्व अधिक आहे. विविध धर्म, पंथ, भाषा व परंपरांनी भारतीय समाज घडलेला आहे.

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्मविरोध नव्हे तर धर्मनिरपेक्ष समभाव आहे. अशा समाजात सर्व नागरिकांना समान वागणूक देणे आवश्यक ठरते. भारतीय परंपरेत सहिष्णुता व सहअस्तित्वाची मूल्ये आढळतात.

प्राचीन काळापासून विविध धर्मांनी येथे आपली मुळे रुजवली. मध्ययुगीन काळातही सांस्कृतिक समन्वयाची उदा. दिसून येतात.

42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द संविधानात समाविष्ट झाला. धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्मविरोध नव्हे तर धर्मनिरपेक्ष समभाव आहे. न्यायपालिका व लोकशाही संस्था धर्मनिरपेक्षतेचे रक्षण करतात. भारतीय लोकशाहीचा पाया या तत्वावर उभा आहे. म्हणून धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रवासाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

विषय विवेचन :

धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक राज्यव्यवस्थेची एक मूलभूत संकल्पना आहे. भारतासारख्या बहुधार्मिक समाजात या तत्वाचे महत्त्व असाधारण आहे. भारतीय समाजात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन इ. धर्मांचे अस्तित्व आहे. या विविधतेमुळे सामाजिक समन्वय राखणे आवश्यक ठरते. धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्मविरोध नसून सर्व धर्मांबाबत समभाव ठेवणे असा आहे.

प्राचीन भारतात सहिष्णुता व सहअस्ति-

त्वाची परंपरा दिसून येते. अशोकाच्या धम्मनीतीत धार्मिक सहिष्णुतेचा संदेश आढळतो. मध्ययुगीन काळात भक्ती व सुफी चळवळींनी धार्मिक एकात्मतेला चालना दिली. अकबराच्या धार्मिक सहिष्णुतेच्या धोरणाने विविध धर्मांना समान सन्मान दिला.

ब्रिटिश राजवटीत 'फूट पाडा व राज्य करा' या धोरणामुळे धार्मिक तेढ वाढली. १९ व्या शतकात सामाजिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या. राजाराम मोहन राय, फुले, आगरकर यांनी विवेकवादी विचार मांडले. स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रीय ऐक्य हे प्रमुख ध्येय होते. गांधीजींनी सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार केला. नेहरूंनी आधुनिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन केले.

संविधान सभेत धर्मनिरपेक्षतेवर सखोल चर्चा झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म व राज्य वेगळे ठेवण्यावर भर दिला. भारतीय संविधानाने धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला. कलम २५ ते २८ मध्ये धर्मस्वातंत्र्याची तरतूद आहे. कलम १४ समानतेचा अधिकार देते. कलम १५ धर्माच्या आधारावर भेदभावास मनाई करते. राज्याने कोणत्याही धर्माचा पुरस्कार करू नये ही घटनात्मक अपेक्षा आहे. सुरुवातीला संविधानात 'धर्मनिरपेक्ष' शब्द नव्हता. 1976 मधील 42व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तो समाविष्ट करण्यात आला. यामुळे भारताच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाला स्पष्ट मान्यता मिळाली.

भारतीय धर्मनिरपेक्षता पाश्चिमात्य मॉडेलपेक्षा वेगळी आहे. भारतात राज्य सर्व धर्मांपासून समान अंतर ठेवते. धार्मिक प्रथांमध्ये सुधारणा करण्याच्या

समान नागरिकत्वाची भावना निर्माण करते. राष्ट्रीय एकात्मतेला बळ देते. आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी शांतता आवश्यक आहे. धर्मनिरपेक्षतेमुळे शांतता टिकते.

भारताची ओळख बहुविधतेतील एकता अशी आहे. ही ओळख जपण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता महत्त्वाची आहे. भविष्यातील आव्हानांना सामोरे जाण्यास हे तत्त्व मार्गदर्शक ठरते. संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे नागरिकांचे कर्तव्य आहे. प्रत्येक नागरिकाने धर्मनिरपेक्षतेचा आदर केला पाहिजे.

सहिष्णुता ही लोकशाहीची शक्ती आहे. मतभेद असूनही संवाद ठेवणे आवश्यक आहे. राज्य व समाज यांची संयुक्त जबाबदारी येथे महत्त्वाची आहे. धर्मनिरपेक्षतेचा प्रवास स्थिर नसून गतिमान आहे. तो सतत पुनर्मूल्यांकनाची मागणी करतो.

संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला धार्मिक स्वातंत्र्य दिले आहे. देशाची एकात्मता व लोकशाही टिकवण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता अनिवार्य आहे. भारतीय लोकशाही व राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया या तत्त्वाधारित आहे.

सामाजिक बदलांसोबत त्याचा अर्थ विस्तारतो. भारतीय लोकशाहीचे भविष्य या तत्त्वावर अवलंबून आहे.

म्हणून धर्मनिरपेक्षतेचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. अखेरीस धर्मनिरपेक्षता ही भारताच्या एकात्मतेची किल्ली आहे.

संदर्भसूची:

अ.क्र	लेखक	प्रकाशन / बुक	सन / वर्ष
1	डॉ. मंगेश कदु	धर्मनिरपेक्षता व भारतीय राज्यघटना. साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद	2014
2	जवाहरलाल नेहरु	The Discovery of India National Book Trust.	1946

1 https://pib.gov.in

2 https://www.constitutionofindia.net

शिक्षण प्रसारक संस्थेचे,
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ

शीर्षक

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची परराष्ट्र धोरणातील भूमिका (1947-1964)

विद्यार्थ्याचे नाव: Dipika Digambar Adate.

शोधनिबंधाचे शीर्षक

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची परराष्ट्र धोरणातील भूमिका (1947-1964)

घोषवारा/ सारांश

स्वातंत्र्यानंतरचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू हे भारताचे परराष्ट्र धोरण आखणारे अग्रगण्य होते. स्वातंत्र्यानंतरच्या शीतयुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी भारताचे धोरण अहिंसा, स्वातंत्र्य आणि अलिप्ततावाद या तत्वांवर आधारित ठेवले. भारताने अमेरिका व सोव्हिएत रशिया या दोन्ही देशांच्या ऐवजी स्वतंत्र तटस्थ धोरण अवलंबले. नेहरूंच्या धोरणातील पंचशील तत्वांचा वापर पुढारलेला होता. आणि त्यांनी आशिया - आफ्रीका परिषदेतील भागीदारी वाढवून अलिप्ततावादी चळवळीचे संस्थापकत्व स्वीकारले. 1962 च्या चीन-भारत युद्धाने त्यांच्या धोरणातील विश्वासाला धक्का दिला तरीही त्यांनी स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व आणि शांततेचे ध्येय जपण्याची भूमिका बजावली.

बीज शब्द:

पंचशील तत्वे, अलिप्ततावादी चळवळ, संयुक्त राष्ट्रसंघ, शीतयुद्ध.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यानंतर 1947 साली भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा जवाहरलाल नेहरू 16 वर्षे पंतप्रधान राहिले. या काळात भारताला जागतिक सत्ता संघर्षाच्या (शीतयुद्ध) भोवती स्वरूप बदलत्या जगात आपली ओळख निर्माण करावी लागली. नेहरूंनी स्वातंत्र्या-

नंतरच्या क्षणात देशाला आश्वासक स्थैर्य प्रदान कर-ण्यासाठी शांततावादी धोरणावर भर दिला. त्यांनी भारताचे धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही तत्त्व जागतिक स्तरावर सिद्ध करण्यासाठी महत्त्वाचे प्रयत्न केले. विभाजनानंतर पाकिस्तानबरोबरचे तणावपूर्ण संबंध आणि आशियाई सोबतीच्या राष्ट्रांबरोबर भाऊ-भाऊ धोरण सिद्ध कर-ण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन यांची चाहूल या परिच्छेदात दिसते. या सर्व बदलत्या परिदृश्यात नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण स्वातंत्र्य, शांतता आणि असंरेखित तटस्थता या तत्त्वांवर आधारित होते. प्रस्तावनेत आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या आव्हानांचा आढावा घेत नेहरूंच्या दृष्टिकोनाची पार्श्वभूमी यावर प्रकाश टाकला जाईल. हा प्रबंध नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचा इतिहासपर, धोरणात्मक आणि आंतरराष्ट्रीय पैलूने सखोल आढावा घेऊन निष्कर्ष आणि आगामी सुधारणा सुचवतो.

विषय विवेचन :

ऐतिहासिक संदर्भ-:

स्वातंत्र्यानंतर भारताला नव्या जागतिक व्यवस्था आणि शीतयुद्धाच्या काळात नव्याने उभे राहावे लागते. तत्कालीन जगतामध्ये अमेरिका-विरुद्ध रशियाच्या द्वंद्वात्मक परिस्थितीत भारताने कोणत्याही पक्षाला पूर्णपणे समर्थित न करता स्वातंत्र्यवादी व उदारवादी भूमिका हाती घेतली. नेहरूंनी अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारले, ज्यात भारताने कोणत्याही महाशक्ती-च्या सैनिकी गटाशी संलग्न होण्याचे नाकारले. भारताचे

धोरण विभाजनानंतर पाकिस्तानविरुद्ध स्थिरतेकडे वळले. आशियाई बंधुत्व वाढविण्यासाठी 1947 मध्ये दिल्लीत आशियाई संबंध परिषद बोलावली गेली व भारताने तात्काळ सामूहिक आत्मनिर्णय व शांततेचा संदेश जगासमोर ठेवला. जागतिक स्तरावर भारत स्वतंत्रपणे वावरत असल्याने, नेहरूंच्या धोरणाचा पाया देशभक्ती, अहिंसा, आणि सामाजिक लोकशाही-वाद यांच्याभोवती घडला, ज्याने भारताची छबी शंभर टक्के जगाच्या समोर निर्माण केली. सामाजिक तत्व-वाद आणि महात्मा गांधींचे विचार नेहरूंवर परिणाम करणारे होते, परंतु त्यांनी जगतातील कोणत्याही पक्षात रंग मिळवून घेण्याचे काम केले नाही.

धोरणात्मक तत्वे -: पंचशील आणि शांतता.

नेहरूंची परराष्ट्र धोरणे शांतीपूर्वक सहअस्तित्वाच्या पंचशील तत्वांवर आधारित होती. 1954 मध्ये भारत-चीन सहमतीत पंचशीलाची मूळ तत्वे तयार झाली, ज्यात परस्पर सार्वभौमत्व-एकात्मता, अहिंसा, अंतर्गत राजकारणात न हस्तक्षेप, परस्पर फायद्याचे संबंध आणि शांततापूर्ण सह-अस्तित्व या पंच तत्वांचा समावेश होता. नेहरूंचा विश्वास होता की, हे तत्वे जगभरातील लोकांसाठी आदर्श ठरतील. त्यांच्या विश्वदृष्टिकोनात सदैव सहका-र्य व प्रामाणिकपणावर विश्वास होता. तथापि, 1962 मध्ये चीनच्या आक्रमणाने या विश्वासाला मोठा धक्का दिला. चीनने पंचशीलाच्या तत्वानुसार वागण्या-ऐवजी त्याचे उल्लंघन केले. आणि भारतावर आक्रमण केले. 1962 युद्धानंतर नेहरूंनी शांततेच्या मार्गाचा

आग्रह अजूनही ठेवला. परंतु हेही दर्शविले की फक्त नैतिक वर्तणुकीवर विश्वास ठेवणे कोणत्याही युद्धाची हमी नाही. तरीही, पंचशील आणि शांतता, स्वावलंबन व सहअस्तित्व या धोरणात्मक तत्वांनी नेहरूंच्या परराष्ट्र नीतीचा पाया अजूनही दृढ राहिला.

अलिप्ततावादी चळवळ (NAM) आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बंधुत्व -:

नेहरू हे नाविन्यपूर्ण जागतिक धोरणांचे भागीदार होते. 1955 मध्ये झालेल्या बांडुंग आशिया-आफ्रिका परिषदेत भारत प्रमुख सहभागी होता ज्याने वसाहतवादविरोधी धोरणांना आकार दिला.

बांडुंग परिषदेनंतर 1961 साली बेलग्रेड-मध्ये पहिले अलिप्ततावादी चळवळीचे संमेलन पार पडले, ज्याचे नेहरू, नेसर, तितो, सोकार्नो इत्यादी लोक संस्थापक नेते होते. या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता, देशांनी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बाहेरही स्वतःचे निर्णय स्वातंत्र्य ठेवणे आणि शीतयुद्धातील गटात सामील न होण्याचा मार्ग सिद्ध करणे. नेहरू अलिप्तता-वादी चळवळीचे मुख्य होते आणि त्यांनी चौकटीबाहे-रच्या राजकीय दुर्घटनेपासून भारताचे अंतर राखले. IMPRI च्या अहवालानुसार, नेहरू इच्छेत होते की अमेरिका - रशियाप्रमाणे भारतही इतर देशांच्या संघ-र्षातून दूर राहील, परंतु जागतिक सहकार्यात सक्रिय-तेत सहभागी राहील. NAM चळवळीच्या माध्यमातून भारताने आशियातील इतर देशांना एकत्र आणून संघर्षविरोधी रणनिती प्रचारली. "नेहरू शांततावादी होते व राष्ट्रसंघाचे कट्टर समर्थक होते" असे एकतर्फी

वर्णन इतिहास स्त्रोतात दिसते. या धोरणामुळे भारता-ला जगातील अनेक नव्याने स्थापन झालेल्या राष्ट्रां-मध्ये नेतृत्व स्थान मिळाले.

भारत – चीन युद्ध (1962) –:

नेहरूंच्या धोरणातील सर्वात संवेदनशील आणि वादग्रस्त पर्व म्हणजे 1962 साली झालेले चीन – भारत युद्ध. सुरुवातीला नेहरू व चिनी नेते मित्र होते, पण सीमारेषावरील वाद वाढल्यामुळे गड-बड झाली. या काळातील इतिहासकार म्हणतात की नेहरूंचे विचार म्हणजे आशियामध्ये शांतताप्रिय युगाची कल्पना होती. त्यांनी चिनी आक्रमणाची शक्यता कमी मानली. 1962 च्या युद्धात भारताला मोठा पराभव सहन करावा लागला, ज्याचा नेहरूंच्या आरोग्यावर आणि मनोवृत्तीवर परिणाम झाला. या घटनेमुळे पंचशीलचा त्यांचा आदर्शवाद धूसर झाला. पराभवानंतरही नेहरू शांततेचा पक्ष घेऊन शांततेचीच चळवळ पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला, मात्र त्यांना समजले की आंतरराष्ट्रीय वास्तवात कधी-कधी सामरिक दृढता महत्त्वाची असते. नेहरूंच्या चीन धोर-णावर वादग्रस्त मतविभाजन आहे. अनेक तज्ज्ञांनी ते अतिआदर्शवादी व मूर्खतापूर्ण म्हटले, तर काहींनी ते व्यावहारिक आणि बलशाली राजकारणाचे भाग असेही ठरवले. कोणत्याही रीतीने, 1962 चा अनुभव नेहरूंच्या धोरणाविषयी जागरूकता वाढवून गेला आणि भारताला स्वतःच्या सीमांचे संरक्षण कसे करावे याचे धडे दिसले.

अमेरिका – रशिया संबंध –:

नव्या भारताने शीतयुद्धातील दोन महाशक्तींशी संवाद साधला, परंतु त्या कोणत्याही गटाचा भाग न होता. नेहरू अमेरिकेशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवत राहिले. पण "कोणत्याही पक्षाशी संलग्न होण्यास प्रतिकार" करत राहिले. त्यांनी अमेरिका-रशिया दोघांबरोबरही आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य वाढवले, जेणेकरून भारताची उन्नती साधता येईल. मात्र कोणत्याही सैनिकी करारात उडी घेण्याऐवजी सर्वत्र संतुलन राखले. याच धोरणान्वये भारताने दोन्ही महाशक्तींमधील स्पर्धेचा लाभ घेत आर्थिक मदतीचे आणि तंत्रज्ञानाचे युग निर्माण केले, पण परकीय सैनिकी गटात सामील होऊ नये असा अभिमान राखला. अमेरिका-सोव्हिएत संबंधाच्या या पार्श्वभूमीवर, भारताने नैतिक बाजू उचलत संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि इतर बहुपक्षीय मंचांचा पाया मजबूत केला.

संयुक्त राष्ट्रातील भूमिका –:

नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्रसंघाला जागतिक शांततेचे साधन मानून त्यामध्ये भारताची सक्रिय भूमिका पार पाडली. भारताने स्वातंत्र्यानंतर लगेचच युएनची सदस्यता घेतली आणि महत्त्वाच्या अनेक प्रस्तावांमध्ये सहभाग घेतला. भारताला आंतरराष्ट्रीय न्यायालयामध्ये निष्पक्षता राखण्याचा ध्यापा मिळवून दिला. भारताने केंद्रशक्तीच्या संघर्षात बाजू घेण्याऐवजी सर्वांना न्यायाने वागण्याचा संदेश दिला. शिवाय, नेहरूंच्या प्रयत्नांमुळे शांतता स्थापनेच्या अनेक प्रस्तावांना आवाज मिळाला. त्यांनी ज्ञान आणि सहकार्य वाढविण्याच्या उद्देशाने गैरवसाहतीकरणावर भर दिला व जगातील अनेक वासाहतिक देशांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचे समर्थन केले.

निष्कर्ष:

जवाहरलाल नेहरू हे आधुनिक भारताचे परराष्ट्र नीतीचे शिल्पकार मानले जातात. त्यांनी 1947 ते 1964 दरम्यान भारताला शांततामय आंतरराष्ट्रीय व्यक्तिमत्व प्रदान केले. त्यांच्या धोरणात स्वातंत्र्य, अहिंसा व सहअस्तित्वाची भूमिका प्रमुख होती. नैतिक विश्वास आणि सर्व-समावेशक दृष्टिकोन राखूनही, त्यांनी जगातील सामरिक व आर्थिक व्यवहाराचे गांभीर्यही ओळखले. 1962 च्या पराभवानंतर त्यांचा आत्मविश्वास कमी केला, तरीही शांततावाद व सहअस्तित्वा वरील त्यांचा अभिप्राय भारतीय परराष्ट्र नीतीचे नेहमीच आधारस्थान राहिला. अंततः भारताने जगभरातील नव्या राष्ट्रांमध्ये स्वतंत्र आवाज मिळविला. राष्ट्रसंघ व पंचशील हे त्यांचे वारसा ठरले. त्यांची परराष्ट्र धोरणे शाश्वत, वसाहतवादविरोधी आणि जागतिक सुरक्षिततेच्या प्रयत्नात भारताला अव्याहत भूमिका दिली. त्यामुळे त्यांना शांततावादी गुणांनी युक्त व राष्ट्रसंघाचे प्रबल समर्थक म्हटले.

उपाययोजना:

1) **परराष्ट्र धोरणातील लवचिकता**-: जागतिक परिस्थिती बदलत असल्याने धोरणात्मकतेत विविध दृष्टिकोन स्वीकारता येतात.

2) **आर्थिक व सामरिक सामर्थ्य**-: सार्वभौमत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी आर्थिक विकासाला गती देणे व संरक्षण सामर्थ्यात गुंतवणूक वाढवावी.

3) **आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रयत्न**-: नेहरूंची शांततावादी वारसा जपावा. जागतिक शांतता, अण्वस्त्र निशस्त्रीकरण आणि वसाहतवादविरोधी आंदोलनांना समर्थन देत भारताची भूमिका सुदृढ ठेवावी.

4) **आंतरराष्ट्रीय भागीदारी व सहकार्य**-: नेहरूंच्या असंरेखित तत्वाचा आदर राखूनही भारताने आर्थिक विकासासाठी महाशक्तींशी समन्वय वाढवावा.

संदर्भसूची:

1) Jawaharlal Nehru, Selected Works of Jawaharlal Nehru -: परराष्ट्र धोरणाच्या सुरुवातीसंबंधी नेहरूंच्या निवडक लेखनांचा संग्रह.

2) अधिकार पब्लिकेशन्स -: पंचशील (Ministry of External Affairs, Govt. of India)

3) अधिकार पब्लिकेशन्स -: NAM इतिहास (Ministry of External Affairs, Govt. of India)

4) Nehru, Jawaharlal. "Discovery of India." (जागतिक संस्कृती व इतिहासविषयक ग्रंथ)

5) "Post Independent India: Nehru's Foreign Policy." (भारतीय इतिहास - परराष्ट्र धोरण विषयक अभ्यासस्रोत)

सम्मादिट्ठीसमादान
शिक्षण प्रसारक संस्था, कवठेमहांकाळ

शिक्षण प्रसारक संस्थेचे,
पद्मभूषण वसंतरावदाद पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ

• शीर्षक •

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा

विद्यार्थ्याचे नावः- थमगर पूजा तातोबा

शोधनिबंधाचे शीर्षक

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा

घोषवारा/ सारांश

भारत हा लोकशाही मूल्यांवर आधारित देश असून प्रशासन ही शासनव्यवस्थेची कणा आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकाभिमुख, कार्यक्षम व पारदर्शक प्रशासन उभे करण्यासाठी विविध प्रशासकीय सुधारणा राबवल्या. बदलती सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, लोकसंख्येतील वाढ, तांत्रिक प्रगती व जागतिकीकरण यामुळे प्रशासनात सुधारणा करणे अत्यावश्यक ठरले. या शोध निबंधात भारतातील प्रशासकीय सुधारणांचा ऐतिहासिक मागोवा, त्यामागील गरज, विविध आयोगांचे योगदान, ई-गव्हर्नन्स, प्रशासकीय प्रशासनातील अडचणी व सुधारणांचा परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीज शब्द:

प्रशासन, प्रशासकीय सुधारणा, लोकसेवा, पारदर्शकता.

प्रस्तावना:

प्रशासन ही शासनाची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा आहे. भारतासारख्या विशाल व विविधतेने भरलेल्या देशात प्रभावी प्रशासन अत्यंत आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर ब्रिटिशकालीन प्रशासकीय रचना मोठ्या

मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारली गेली मात्र कालानुसार ती अपुरी ठरू लागली. त्यामुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, कार्यक्षम आणि उत्तरदायी बनवण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणांची प्रक्रिया सुरू झाली.

प्रशासन ही शासनाची कार्यकारी बाजू असून राज्याच्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य प्रशासन करत असते. लोकशाही व्यवस्थेत प्रशासन हे केवळ आदेश देणारी तंत्रणा यंत्रणा न राहता लोकांच्या गरजा पूर्ण करणारे सेवाभिमुख माध्यम बनले पाहिजे. भारतासारख्या विकासशील आणि लोकसंख्येने विशाल देशात प्रशासनासमोर अनेक आव्हाने उभी आहे. प्रशासन हे कोणत्याही राज्याच्या यशस्वी कारभाराचे केंद्रबिंदू असते.

विषय विवेचन :

1) प्रशासकीय सुधारणांची संकल्पना :

प्रशासकीय सुधारणा म्हणजे प्रशासनातील रचना, प्रक्रिया, धोरणे व कार्यपद्धती यामध्ये बदल करून प्रशासन अधिक प्रभावी, कार्यक्षम, पारदर्शक आणि लोककल्याणकारी बनवणे होय.

2) प्रशासकीय सुधारणांची गरज :

- लोकसंख्येचा प्रचंड वाढता प्रभाव दबाव.
- भ्रष्टाचार व लालफितशाही

- प्रशासनातील विलंब व कार्यक्षमता अभाव
- तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर
- लोकांच्या अपेक्षा वाढणे

3] भारतातील प्रशासकीय सुधारणा आयोग

अ] पहिला प्रशासकीय सुधारणा आयोग (1966-1970) अध्यक्ष : मोरारजी देसाई

शिफारसी:
- प्रशासकीय विकेंद्रिकरण
- लोकसेवकांचे प्रशिक्षण
- कार्यक्षमता व जबाबदारी वाढवणे

ब] दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2005-2009) अध्यक्ष: वीरप्पा मोईली

शिफारसी:
- ई गव्हर्नन्स
- पारदर्शकता व लोकसहभाग
- नैतिक प्रशासन
- नागरिक केंद्रित प्रशासन

4] भारतातील महत्वाच्या प्रशासकीय सुधारणा:

- ई- गव्हर्नन्स : ऑनलाईन सेवा, डिजिटल इंडिया
- RTI कायदा (2005) : पारदर्शकता वाढवली.
- लोकपाल व लोकायुक्त : भ्रष्टाचार नियंत्रण
- थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)

- नागरिक सनद (Citizen Charter)
- कार्यक्षमता आधारित मूल्यांकन (APAR)

5] प्रशासकीय सुधारणांचे परिणाम

- सेवा पुरवठ्यात वेग
- नागरिकांच्या प्रशासनावर विश्वास वाढला.
- भ्रष्टाचारावर काही प्रमाणात नियंत्रण
- तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर

6] प्रशासकीय सुधारणांतील मर्यादा

- अंमलबजावणीतील अपयश
- राजकीय हस्तक्षेप
- कर्मचाऱ्यांचा बदलास विरोध
- ग्रामीण भागात तंत्रज्ञान मर्यादा

7] प्रशासकीय सुधारणांमध्ये तंत्रज्ञानाची भूमिका

21 व्या शतकात तंत्रज्ञान हे प्रशासकीय सुधारणांचे प्रमुख साधन बनले आहे. भारत सरकारने डिजिटल इंडिया उपक्रमाच्या माध्यमातून प्रशासन अधिक सुलभ व वेगवान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ऑनलाईन अर्ज प्रणाली, आधार संलग्न सेवा, डिजिलॉकर आणि ॲप यांमुळे नागरिकांना सरकारी सेवांपर्यंत सहज प्रवेश मिळाला आहे. ई गव्हर्नन्समुळे

मानवी हस्तक्षेप कमी होऊन पारदर्शकता वाढली आहे.

8] प्रशासकीय विकेंद्रिकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था.

प्रशासन अधिक प्रभावी होण्यासाठी विकेंद्रीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. ७३ व ७४व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व शहरीय नगरपालिकांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. यामुळे निर्णयप्रक्रिया स्थानिक पातळीवर झाली आणि लोकांचा प्रशासनातील सहभाग वाढला. हे प्रशासकीय सुधारणांचे महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले जाते.

9] प्रशासकीय नैतिकता आणि मूल्याधारित प्रशासन:

प्रशासनातील नैतिकता ही प्रशासकीय सुधारणांचा केंद्रबिंदू आहे. दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने, नैतिक मूल्ये, प्रामाणिकपणा, निष्पक्षता व जनसेवेची भावना यांवर विशेष भर दिला.

10] प्रशासकीय प्रशिक्षण व क्षमतावृध्दी:

प्रशासन अधिक कार्यक्षम बनवण्यासाठी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी (LBSNAA) आणि इतर प्रशिक्षण संस्था आधुनिक व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान व लोकाभिमुख प्रशासनाचे प्रशिक्षण देतात.

निष्कर्ष:

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. विविध आयोगांच्या शिफारशींमुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख झाले असले तर अंमलबजावणीत अजूनही अडचणी आहेत. प्रशासन अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी सुधारणा केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्षात उतरणे आवश्यक आहे.

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा या काळाची गरज बनल्या आहेत. बदलत्या सामाजिक - आर्थिक परिस्थितीत प्रशासन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक व लोकाभिमुख बनवण्यासाठी विविध आयोगांनी मोलाच्या शिफारशी केल्या आहेत, त्यामुळे प्रशासकीय सुधारणा ही सतत चालणारी प्रक्रिया मानावी लागेल.

उपायोजना:

1] प्रशासकीय स्वायत्तता वाढवणे
2] प्रशिक्षण व कौशल्य विकास
3] राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे
4] तंत्रज्ञानाचा सर्वसमावेशक वापर
5] नागरिकांचा सहभाग वाढवणे
6] प्रशासकीय स्वायत्तता व स्थिरता
7] नैतिक आचारसंहिता प्रभावी करणे
8] प्रशासकीय प्रशिक्षणात आधुनिकता
9] ई-गव्हर्नन्सचा सर्वसमावेशक विस्तार
10] विकेंद्रीकरण अधिक बळकट करणे
11] कार्यक्षमतेवर आधारित मुल्यांकन

संदर्भसूची:

1] भारताचे संविधान, भारत सरकार नवी दिल्ली
2] दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग, अहवाल (2005-2009), भारत सरकार
3] पहिला प्रशासकीय सुधारणा आयोग, अहवाल (1966-1970), भारत सरकार.
4] अवस्थी, अमरेश्वर व महेश्वरी श्रीराम - Public Administration, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशन.
5] लक्ष्मीकांत, एम. - Indian Polity, मॅकग्रॉ. हिल पब्लिशर्स
6] फाडणीस, यु. व्ही. - भारतातील सार्वजनिक प्रशासन, ओरियंट ब्लॅकस्वान
7] योजना मासिक - प्रशासकीय सुधारणा विशेषांक, भारत सरकार.